

ФОРМА ДЕРЖАВИ ЯК ПРЕДМЕТ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ

У статті на основі системного підходу розглянуто зміст форми держави як одного з найважливіших державно-правових явищ, розкрито елементний склад її структури, визначено взаємозв'язок між її елементами, які являють собою такі владні підсистеми, як форма політичного та державно-політичного режимів, форма правління та форми державно-територіального устрою.

Ключові слова: система, форма держави, монархія, полікратія, форма політичного режиму, форма державно-політичного режиму, форма правління, форми державно-територіального устрою.

I. Вступ

Форма держави як одне з головних явищ державно організованого суспільства завжди була предметом наукового інтересу. І це не випадково, адже від того, як структурована, організована та реалізується державна влада в країні, залежать ефективність державного управління, престиж і стабільність уряду, стан законності і правопорядку тощо. Отже, наукова розробка проблеми форми держави має не тільки теоретичне, а й практично-політичне значення. Важливість цього питання розуміли на всіх етапах розвитку державознавства, в межах якого періодично це питання жваво обговорювалося. Один з таких періодів – 60–70-ті рр. ХХ ст., коли в Радянському Союзі йшла активна наукова дискусія з питань сутності цього важливого державно-правового явища, його категоріально-понятійного позначення, структури та ін. Після цього у вітчизняній юридичній науці закріпилася точка зору, згідно з якою форма держави виступає як система трьох взаємопов'язаних між собою елементів: форми державного правління, форми державного устрою і форми політичного режиму.

Таке розуміння форми держави на тривалий час міцно закріпилося в радянській і пострадянській теоретико-правовій науці, що знайшло відображення в працях таких учених, як: А. Венгеров, С. Комаров, О. Котюк, М. Марченко, О. Скакун, А. Черданцев, Ю. Оборотов та ін. [1–7]. Витримавши “випробування” часом, на початку ХХІ ст. розуміння форми держави як системного державно-правового явища було поставлено під сумнів. Заперечуючи системну будову форми держави, відомий російський вчений В. Протасов, зокрема, зазначав, що, оскільки форма держави не є цілісним структурним явищем, а являє собою лише на-

бір певних параметрів, “безпідставно форму правління, форму державного устрою і політичний режим іменувати “елементами” форми держави, оскільки елемент – це завжди частина (функціональна одиниця) будь-якого цілого” [8, с. 61].

II. Постановка завдання

Отже, ми маємо справу з проблемною науковою ситуацією, розуміння якої потребує або підтвердження традиційного знання про системність форми держави, або ж його заперечення та “заміну” новим. Виходячи з того, що своєрідним методологічним “ключем” для вирішення цієї проблеми є системний підхід [9], то метою статті є визначення змісту форми держави за допомогою цього методологічного засобу.

III. Результати

Широке використання системного підходу в економічній, соціальній, духовній та політичній життєдіяльності суспільства, у тому числі й у сфері державного та правового будівництва, здебільшого пояснюється тим, що він є відображенням та інструментом змін, котрі відбуваються в самому процесі сприйняття людьми навколишнього світу як багаторівневої ієрархічної цілісної системи, що має свої підсистеми. Серед них – держава і право, які виступають підсистемами державно організованого суспільства.

Системний підхід передбачає розгляд державно-правових явищ як цілісних систем, що мають внутрішню будову, а також взаємозв'язків між ними та іншими інститутами. Він виходить з того, що: 1) система являє собою цілий комплекс взаємопов'язаних елементів; 2) вона утворює структурну єдність, що функціонує в певному середовищі; 3) це середовище має системні

утворення більш високого або більш низького порядку, ніж досліджувана система.

Якщо по суті окресленої проблеми, то з'ясування питання про системність (чи не-системність) форми держави необхідно здійснювати насамперед через визначення її структури, елементів останньої та зв'язків між ними.

Слід зазначити, що питання про елементний склад форми держави завжди було дискусійним. Ще в 60–70-х рр. XX ст. у вітчизняній юридичній науці сформувалося декілька точок зору щодо цієї проблеми. Суть першої (А. Денисов) полягає в тому, що форма держави розумілася в широкому значенні, як спосіб правління і державного устрою, а у вузькому – ототожнювалася з формою правління [10, с. 18], тобто йшлося про одно- і двохелементну структурну побудову форми держави. Інша точка зору (В. Петров) полягала в тому, що форма держави є організацією політичної влади в державі, узятую в єдності її трьох основних елементів (сторін), – форми правління, форми державного устрою і форми політичного режиму. Навіть при тому, що питання про визнання політичного режиму третім елементом форми держави було досить спірним, у той час узяла верх і міцно “закріпилася” в теоретико-правовій науці [1, с. 118–122; 5, с. 73–88; 6, с. 124–125; 11, с. 90–99] думка В. Петрова про те, що форма держави – це системна цілісність, яка структурно складається з трьох елементів, що відображають істотні ознаки держави як політичної, структурної та територіальної організації суспільства [12, с. 87].

Вищенаведене, проте, дає лише загальне зовнішнє уявлення про форму держави; проникнути в її суть можливо тільки за умови виявлення зв'язків між названими елементами, визначення місця і ролі останніх у її системі. Більшість сучасних державознавців провідним елементом форми держави вважають форму державного правління [13, с. 5; 14, с. 21]. На цьому фоні дисонує позиція українського теоретика права В. Котюка, який віддає першість формі державного устрою [3, с. 133]. Не підтримується сьогодні і точка зору про провідну роль політичного режиму щодо двох інших елементів форми держави, що переважала в радянській історіографії.

З вищенаведеного видно, що і в цьому питанні також немає єдності, хоча, заради справедливості, слід зазначити, що і пошуки відповідей на нього не можна назвати активними. А даремно, оскільки саме в процесі виявлення взаємозв'язків між елементами форми держави можна поглянути по-новому на внутрішню її будову, структуру. Вчиняючи таким чином, ми дійшли висновку, що форма держави є не одно-, дво- або трьо-

хелементним утворенням, а має чотирихелементну структуру.

Наша аргументація спирається на деякі теоретико-методологічні положення вироблені відомим російським ученим Д. Керімовим, який ще в радянські часи, підтверджуючи відносну автономність і провідну значущість політичного режиму, вважав його таким елементом форми держави, що визначає “внутрішній” зміст останньої, а форму правління і форму державного устрою розглядав як два інші елементи форми держави, що дають уявлення про її “зовнішню” форму [12, с. 111]. Сформульоване Д. Керімовим філософсько-методологічне положення дає змогу проникнути в суть досліджуваного явища, дає можливість представити форму держави як підсистему держави, але відносно самостійну від останньої будову, яка, саме будучи “формою”, має свій зміст (“внутрішню” форму держави) і свою форму (“зовнішню” форму держави).

“Внутрішня” форма держави є відображенням змісту і суті держави й жорстко “прив'язана” до них. З цього випливає, що неможливою є така ситуація, при якій “внутрішня” форма держави залишалася б незмінною у разі зміни змісту і сутності держави. У процесі історичного розвитку держави настає такий момент, коли її нова якість (зміст і сутність) не “уміщується” в межах старої форми. Тоді при визріванні відповідних умов у суспільстві відбувається “скидання” старої форми новим змістом і виникнення нової форми, адекватної своєму змісту.

“Зовнішня” форма держави є відображенням зовні її внутрішньої форми. У межах останньої зовнішня форма держави має здатність до відносної самостійності і, залежно від тієї або іншої домінанти в організації державної влади, може набувати різних конфігурацій. Порівняно з “внутрішньою” формою держави, “зовнішня” більш самостійна у своїх проявах. Вона може поєднувати в собі елементи старих і нових зовнішніх форм, але в результаті зі зміцненням у державі нового змісту і відповідної сутності держави її “зовнішня” форма об'єктивно повинна набувати адекватного “внутрішній” формі змісту. На нашу думку, Д. Керімов справедливо вважає, що політичний режим виконує функцію “внутрішньої” форми, а форма правління і форма державного устрою – “зовнішньої”. Те, що “внутрішня” форма, тобто політичний режим, є провідним у цій системі взаємовідносин, сумнівів не викликає.

Отже, якщо схематично представити побудову держави у вигляді сфери, то її складовими будуть “ядро” й “оболонка”. Функцію “ядра” виконує сукупність головних, зумовлених глибинними, необхідними внутрішні-

ми зв'язками властивостей, які розкривають соціальне призначення держави і дають можливість відрізнити її від інших соціальних явищ. Іншими словами – це “сутність держави”, крізь призму якої можна скласти уявлення про те, що являє собою держава як особлива владна сила, як ця “сила” взаємодіє із суспільством, наскільки відчужена вона від суспільства, протистоїть йому або, навпаки, пов'язана з ним і охороняє його, які цілі й інтереси рухають нею, що вона несе суспільству [15, с. 43]. “Оболонка” – це форма держави, котра, як уже відзначалося, структурно має два рівні. З наведеного положення Д. Керімова випливає, що “ядро” (сутність держави) ніби “оперізується” політичним режимом (внутрішнім змістом форми держави), який, у свою чергу, є базисом, своєрідним фундаментом для двосегментної “зовнішньої” форми держави, представлені формою правління і формою державного устрою.

Така структурна побудова держави, де в системі елементів її форми віддається перевага політичному режиму, оскільки саме він безпосередньо пов'язаний із соціальною сутністю держави, на нашу думку, виглядає досить обґрунтованою, і на цьому можна було б і зупинитися. Проте є питання, відповідь на які дає змогу йти далі у вирішенні проблеми структури форми держави. Це питання про те, чому в теорії держави і права поряд з поняттям “політичний режим” використовуються такі поняття, як державний режим [4, с. 192–204], державний (політичний) режим [5, с. 83], політико-державний режим [2, с. 108]. Чи однаковим є змістовне наповнення цих понять? Якщо ні, то який “режим” з них тоді є елементом форми держави?

Ця проблема, на нашу думку, породжена відсутністю диференційованого підходу до пізнання “режимів” з боку різних галузей державознавства, насамперед, політології і теорії держави і права. Очевидно, і багаторічна історія зарубіжної політичної науки свідчить про те, що “політичний режим” – це одна з ключових категорій політології. Відродження на пострадянському просторі політичної науки, функції якої в минулі часи виконували інші гуманітарні науки, передусім теорія держави, змусило юристів шукати адекватне юриспруденції змістовне *наповнення* поняття “режим”. Одна з перших таких спроб була здійснена конституціоналістами – авторами багатомного видання з конституційного права зарубіжних країн [16, с. 213–215, 305–317], які вже використали різні за своїм змістом поняття “політичний режим” і “державний режим”. Згодом цей підхід був підтриманий іншими конституціоналістами [17, с. 286–292] і теоретиками

(М. Марченком [4, с. 192–204], Ю. Оборотовим [7, с. 38], В. Котюком [3, с. 173–178]).

Незважаючи на ці спроби, більшість представників теоретико-правової науки за традицією вважають елементом форми держави політичний режим. На нашу думку, тут є проблема, яку можна вирішити шляхом диверсифікації процесу пізнання режиму як соціального явища. Ми вважаємо, що терміном “політичний режим” має позначатися поняття, яке в найширшому значенні відображає систему способів, методів, засобів і прийомів здійснення політичної влади з боку усіх суб'єктів політичної системи суспільства. Форма політичного режиму – це система способів і методів здійснення політичної влади, яка є результатом виявлених у конкретній соціальній практиці сукупних вольових дій державних, суспільно-політичних та інших соціальних сил. Політичний режим, у свою чергу, має свою структуру: він складається з двох владних підсистем, які за своїми суб'єктами породжують різні види політичних режимів. Той, який є результатом дій ширшого кола соціальних сил, логічно було б назвати *соціально-політичним режимом*, а той, що є результатом функціонування державних органів, – *державно-політичним режимом*. Іншими словами, поняття “соціально-політичний режим” і “державно-політичний режим” необхідно розрізняти як різні структурні рівні одного явища і як предмети пізнання різних наук: у першому випадку – політології, в другому – юриспруденції (теорія держави і права та конституційне право).

Отже, всупереч точці зору В. Протасова про несистемність форми держави, можна констатувати, що остання є структурно упорядкованою державно-правовою системою, яка фактично складається з чотирьох владних підсистем, які утворюють одне ціле.

Але у російського вченого проти цього є додатковий аргумент. Він, зокрема, стверджує, що стосовно форми держави *“не можуть бути виділені її види*, оскільки про такі види може йти мова лише стосовно цілісних утворень” [8, с. 61]. Дійсно, до недавнього часу в спеціальній літературі йшлося переважно про види форми правління, види форми державного устрою, види політичного режиму, але ніколи – про види форми держави [8, с. 61]. Але сьогодні таке уявлення дещо застаріло, оскільки такі співвітчизники В. Протасова, найавторитетніші юристи Р. Мухаєв, М. Рассолов, В. Чиркін та ін. [17, с. 255; 18, с. 126–128; 19, с. 74–79] обґрунтовано довели, що форми держави можна класифікувати за двома видами (точніше, типами), позначивши їх як *монократія та полікратія*. Слід зазначити, що подібні спроби здійснювалися ще в радянські часи. У середині 80-х рр. ХХ ст. Л. Рожкова писала,

що, залежно від джерела суверенітету державної влади, “всі форми держави можуть бути розподілені на два основних класи або типи – автократія та полікратія” [20, с. 55]. Оскільки з полікратією більше “антонімує” не автократія, а монархія, то для позначення типів форми держави, вважаємо більш вдалим саме ці терміни.

Для монархічної форми, характерної для держави традиційного (станово-класового) суспільства, притаманні концентрація й централізація влади в руках одного інституту – зазвичай однієї особи; нерозвиненість, а точніше, відсутність громадянського суспільства, що позбавляє (або ж обмежує) населення можливості впливати на політичний процес. Форми участі громадян у політичному житті здебільшого примусові, місцеве самоврядування відсутнє. При монархічній формі держави встановлюються недемократичні режими, котрі спираються на насильство, примус, державну ідеологію або релігію. Права, свободи людини і громадянина можуть декларуватися, однак на практиці не гарантуються.

Полікратична форма, притаманна державам громадянського суспільства, характеризується поділом влади по горизонталі та вертикалі, стійким плюралізмом соціальних груп, інтересів, формуванням механізму стримувань та противаг, котрий нейтралізує можливості узурпації влади. Економіка відділена від політики, ресурси влади розподілені між різними спільнотами (бізнесменами, фермерами, промисловцями, профспілками, елітами), змушеними погоджувати свої інтереси під час прийняття політичних рішень. У полікратіях існує високий ступінь автономності територій. Інститути державної влади формуються населенням за допомогою вільних виборів, а деякі з них, що лишилися від старого суспільства (і старого змісту держави), є тільки даниною традиції й особливої фактичної ролі не відіграють. У цих державах функціонує конкурентна партійна система, котра виражає інтереси різних прошарків суспільства, гарантує права і свободи особи. Словом, полікратія – це модель форми сучасної держави, стратегічна лінія її розвитку.

IV. Висновки

Підсумовуючи наведене, ми дійшли висновку, що форма держави є структурно упорядкованою цілісністю, підсистемою держави, яка відображає політичні, структурно-інституціональні і територіальні особливості організації та функціонування державної влади. Поділяючи у цьому питанні позицію більшості фахівців, проте, зауважимо, що цього не можна сказати щодо елементного складу форми держави. Ми вважаємо, що форма держави за своєю структурою є чотирьохелементною, а не двох- чи трьохелементною, як це прийнято вважати в су-

часному державознавстві. Вона складається з форми соціально-політичного режиму, форми державно-політичного режиму, форми державного правління і форми державно-територіального устрою, серед яких провідним і таким, що визначає політичний зміст юридичних моделей інших елементів форми держави, є соціально-політичний режим.

Виходячи з того, що двома основними типами форми держави є монархічний та полікратичний, то їх підсистемами будуть: для монархії – недемократичний політичний режим, котрий, у свою чергу, зумовлює відповідні державно-політичні режими (залежно від історичного періоду: деспотичні, тиранічні, абсолютистські, партократичні тощо), “концентровану” (монархічну) форму правління та “централізовану” (як правило, імперіальну) форму державно-територіального устрою, а для полікратії – демократичний політичний режим, котрий визначає зовнішні форми у вигляді президентського, міністеріального або парламентарного державно-політичного режиму, “деконцентрованої” (поліархічної) форми правління та “децентралізованої” (як правило, федеративної) форми державно-територіального устрою.

Список використаної літератури

1. Венгеров А.Б. Теория государства и права : учебник для юридических вузов / А.Б. Венгеров. – М. : Новый Юрист, 1998. – 624 с.
2. Комаров С.А. Общая теория государства и права : учебник / С.А. Комаров. – [7-е изд.]. – СПб. : Питер, 2004. – 510 с.
3. Котюк О.В. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / О.В. Котюк. – К. : Атіка, 2005. – 592 с.
4. Марченко М.Н. Методологические проблемы изучения форм государства / М.Н. Марченко // Проблемы теории государства и права. – М. : Проспект, 1999. – С. 162–191.
5. Скакун О.Ф. Теория держави і права : підручник : [пер. з рос.] / О.Ф. Скакун. – [2-ге вид.]. – Х. : Консум, 2005. – 656 с.
6. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : учебник для вузов / А.Ф. Черданцев. – М. : Юрайт-М, 2002. – 432 с.
7. Оборотов Ю.Н. Современное государство: основы теории / Ю.Н. Оборотов. – О. : Астропринт, 1998. – 132 с.
8. Протасов В.Н. Теория права к государства. Проблемы теории права и государства / В.Н. Протасов – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юрайт-М., 2001. – 346 с.
9. Ганьба Б. Системний підхід та його застосування в дослідженні державно-правових явищ / Б. Ганьба // Право України. – 2000. – № 3. – С. 41–44.

10. Денисов А.И. Сущность и формы государства / А.И. Денисов. – М. : МГУ, 1960. – 67 с.
11. Теорія держави і права : навч. посіб. / [А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.А. Лисенков та ін.]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.
12. Петров В.С. Сущность содержания и форма государства / В.С. Петров. – Л. : Наука, 1971. – 163 с.
13. Симонишвили Л.Р. Формы правления: история и современность : учеб. пособ. / Л.Р. Симонишвили. – Флинта : МСПИ, 2007. – 280 с.
14. Серьогіна С.Г. Форма правління як база-ва категорія державного будівництва / С.Г. Серьогіна // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Х., 2003. – Вип. 6. – С. 16–26.
15. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления : курс лекцій / Г.В. Атаманчук. – М. : Юрид. лит., 1997. – 400 с.
16. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учебник : в 4 т. / [отв. ред. Б.А. Страшун]. – М. : БЕК, 1996. – Т. 1–2. – 778 с.
17. Сравнительное конституционное право. – М. : Международные отношения, 2002. – 448 с.
18. Мухаев Р.Т. Теория государства и права / Р.Т. Мухаев. – М. : Приор, 2002. – 464 с.
19. Теория государства и права : учебник для вузов / [под ред. М.М. Рассолова, В.О. Лучина, Б.С. Эбзеева]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2001. – 640 с.
20. Рожкова Л.П. Принципы и методы типологии государства / Л.П. Рожкова [под ред. М.И. Байтина]. – Саратов : Изд-во Саратовского университета, 1984. – 115 с.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2012 р.

Бостан С.К. Форма государства как предмет системного анализа

В статье на основе системного подхода рассмотрено содержание формы государства как одного из важнейших государственно-правовых явлений, раскрыт элементный состав ее структуры, определена взаимосвязь между ее элементами, представленными такими властными подсистемами как политический и государственно-политический режимы, форма правления и форма государственно-территориального устройства.

Ключевые слова: *система, форма государства, монархия, поликратия, форма политического режима, форма государственно-политического режима, форма правления, форма государственно-территориального устройства.*

Bostan S. Form of the state as article of the system's analysis

In the article, on the basis of system hie, maintenance of form of the state is examined as of one of the major state-law phenomena, element composition of its structure opens up, intercommunication is determined between its elements which are presented by such imperious subsystems as political and state-political modes, form of rule and form of state-territorial device.

Key words: *system, form of the state, monarchy, polykrasy, form of the political mode, form of the state-political mode, form of rule, form of state-territorial device.*